

GYVATĖ, ŽEMĖ, ŽEMYNA: VAIZDINIŲ KORELIACIJA NOMINAVIMO IR SEMANTIKOS LYGMENYJE

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių užkalbėjimai, saugoti žodinės tradicijos, dabar jau fiksuojami tik kur ne kur Lietuvoje kaip iš tiesų reti fenomenai, yra išlaikę ganėtinai archajišką semantinę sistemą ir tos sistemos elementų (turimi omenyje visų pirma personažai, kuriems adresuojami užkalbėjimai) pirmą kartą įvardijimus. Visa tai atspindi tam tikrą mąstyseną, ideologiją ir gali būti siejama su apibrėžtu istoriniu periodu. Savitos pasaulio koncepcijos reliktu laikytini užkalbėjimai nuo gyvatės įkandimo, visų pirma šių užkalbėjimų pagrindinis objektas – gyvatė, kuriai ir skiriamas maginį poveikį turintis atlikti žodžiai. Užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo atsiskleidžia glaudus šio gyvūno, nuo seno laikyto ryškiu mitinės pasaulėžiūros komponentu, ryšys su žeme ir iš viso su chtoniška ja mitinio universumo sritimi. Ypač atkreiptinas dėmesys į tam tikrus specifiskus šio gyvūno nominavimo atvejus, užfiksuotus būtent užkalbėjimuose. Kai kurie tų žodžių *gyvatė* pakeičiančių vardų skatina kelti prielaidą apie gyvatės ir jos kulto sąsajas ne tik su pačia žeme, bet ir su šios stichijos galias bei esmę išreiškiančiais mitiniais personažais.

Pastebėta, kad užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo tarp įvairių kreipinių į šį gyvūną ar į aiškiai nenurodomą adresatą pasitaiko tokių, kuriuose minima žemė arba šaknį *žem-* turintys leksiniai dariniai, kurie gali būti traktuojami kaip perifrastiniai pačios gyvatės įvardijimai. Žemė yra vienas dominuojančių vaizdinių lietuvių užkalbėjimuose nuo gyvatės. Patį gyvatę mitologinėje tradicijoje yra chtoninis gyvūnas, žemutinės mi-

tinio pasaulio sferos – žemės ir požemio reprezentantė. „Po žeme“ ir „ant žemės“ yra ir pagrindinės gyvatės lokalizacijos mitinėje erdvėje sritys.

Rusų *земля* ir *змея* yra glaudžiai susiję žodžiai etimologiniu požiūriu. Anot Makso Fasmerio, *змея* yra dėl tabu (nominuojamo objekto atžvilgiu) atsiradęs pavadinimas „žeminės, šliaužiančios žeme“, iš *земля*¹. Tad rusų kalbos faktai aiškiai patvirtina, kad gyvatė ir žemė priklausė vienam leksikos ir semantikos laukui. Lietuvių žodis *gyvatė*, kuriuo nominuojamas aptariamas gyvūnas, yra kitokios prigimties, giniškas žodžiams: *gyvas*, *gyvata*, *gajus*, taigi, koreliuoja etimologinėje plotmėje su leksemomis, turinčiomis ryšį su gyvumo, gyvenimo, gyvastingumo reikšmėmis. Jei lietuvių kalbos žodžio *gyvatė* etimologija ir neatskleidžia artimo gyvatės santykio su žeme, tai žodinė tradicija, ypač užkalbėjimai, akivaizdžiai paliudija šių objektų sąsają.

Į žemę lietuvių užkalbėjimuose kreiptasi įkandus gyvatei. Jos prašoma pasilikti sau blogybę, bjaurybę, piktybę, o atiduoti gėrybę:

Žeme žemybe,
Dangaus galybe!
Tau blagybė,
Man gerybė.
LTR 6366(211)

Žemės žemybe,
Dievo galybe,
Imk savo bjaurybę,
Duok mūsų gėrybę.
LTR 3836(87)

Žeme žemybe,
Dangaus gerybe,
Sava piktybe!
Tava piktybę ažuš
Dieva galybe.
LTR 6166(108)

Blogybė, piktybė ir bjaurybė, kurias norima sugrąžinti žemei (arba šitaip vadinamai gyvatei), asocijuojasi su gyvatės galiomis nuodų, su-

leistų nukentėjusiam žmogui, pavidalu. Vadinasi, tiek gyvatė, tiek žemė gali disponuoti tomis jėgomis, tuo poveikiu, kurie sutelkti chtoniškajai sričiai atstovaujančios būtybės nuoduose. Iš žemės gyvatė gauna ypatingas savo galias nuodų pavidalu. Viename liaudies tikėjime sakoma: *Gyvatė nuodus ima iš žemės* (LKAR 91/67/). Pažymėtina, kad piktybė yra vienas būdingiausių gyvatės požymių, ji gana dažnai vadinama piktaja: *O piktoji šitoji kirmelė* (El MNGI 17; žr. taip pat LMD I 9439/11/).

Kartais *žemė žemybė*, siejama su piktybės kvalifikacija, apibūdinama kaip gyvas padaras:

Žemė žemybė,
Pikties piktybė,
Kur tu uliojai,
Ko per slinkstį daboji?
Eik ir vel tį, kur buvai.

LMD I 942(7)

Žeme žemybe,
Dangaus galybe!
Tau blagybė,
Man gerybė.
Ataduok juodą plauką
Ir vėl aik sau, kur buvai.

LTR 6366(211)

Į žemę kreipiamasi kaip į būtybę, kuri žiūri per slenkstį, arba jos prašoma atiduoti juodą plauką ir galiausiai siunčiama eiti ten, kur ji buvo anksčiau. Greičiausiai čia turima omenyje gyvatė, o kreipinys *žemė žemybė*, matyt, atlieka eufemistinio šio padaro įvardijimo vaidmenį.

Kaip pastebėjo Marija Zavjalova, kartais net sunku nustatyti, į ką lietuvių užkalbėjimuose kreipiamasi – į žemę ar į gyvatę, vadinamą *žeme*: *Žemyje žeme, neturi valios ant šios žemės. Kam mano... karvelį su-traukijai. Kaip buvo iš pradžios, tegul bus visados*².

Užkalbėjimuose kreipiniai į žemę ir į gyvatę gali eiti pagrėičiui, vienas po kito, sudarydami vieną kompleksą – adresatą, nusakomą chtoninę sferą apibūdinančiomis sąvokomis:

Šventoji žeme,
Žeme, žeme, žemela!
Gyvate, gyvate, gyvate,
Atiduok sveikatų [sakyti vardą].

LTR 6258(89)

Gyvatės ir žemės kaip vienos būtybės prašoma gražinti sveikatą nukentėjusiajam. Kai kuriuose užkalbėjimuose aiškiai nurodomas gyvatės žemiškumas – priklausymas žemės stichijai ir pavaldumas žemei. *Žemės klausama, kam ji paleidžianti tą „negadną daiktą“*:

Žemė juodoji,
Žemė juodoji,
Žemė juodoji,
Kam tu paleidei,
Kam tu paleidei,
Kam tu paleidei
Negadną daiktą,
Negadną daiktą,
Negadną daiktą?

LTR 3801(48)

Gyvatės tikroji vieta – po žemėmis. Ten ši būtybė siunčiama, kai ją norima išvartyti iš žmogaus kūno:

O piktoji, šitoji kirmelė, išeik iš žmogaus kūno ir gulėk po žemėm, kur tave žmogus neliestų El MNGK 17.

Nuolatinė gyvatės lokalizacija žemyje, tik tam tikrais periodais iš jos išeinant, pažymima ir pateikėjų komentaruose prie užkalbėjimų:

Yra ledokilos tokios, kurioj ant metų cik vienąkart iš žemės išaina. Joj turi kų inkirst LTR 4325(236).

Užkalbėjus nuo gyvatės įkandimo, gali būti atliekami ritualiniai veiksmai, skirti būtent žemei, siekiant ją ar joje esančias būtybes tokiu būdu paveikti. Pasakius užkalbėjimo žodžius ir tris kartus neatsidus, reikia tris kartus pūsti kvapą į žemę. Po to tris kartus apsisukama ir einama į mišką. Šie veiksmai garantuoja apsaugą nuo gyvatės įkandimo (LTR 4511/364/). Matyt, tokiu būdu dalis žmogaus sielos

„kvapo“ pavidalu atiduodama žemei ir jos zoomorfinei būtybei – gyvatei. Tai – labai intymus, glaudus užkalbėtojo komunikavimas su žeme, atiduodant jai dalį savo vidinės esmės.

Žemė gali būti ir priemonė, tarsi priešnuodis gydant žmogų nuo gyvatės įkandimo. Įkasta koja ar ranka užkasama žemėmis:

Jei gyvatė įkando žmogui į koją, tai reikia koją užkasti žemėmis; jei į ranką, – ranką užkasti ELMKR p. 122.

Kai kurie šaknies *žem-* dariniai, pavyzdžiui, *žeminga*, taikomi būtent gyvatei pavadinti:

Zimna žeminga,
Per tavo piktybę
Dievas duos man savo gerybę!
Ir šitam gyvuliui atleiski (paminėti gyvulio plaukas) sunkybę.
EI MNGI 16

Su žemės sfera gyvatę leidžia sieti ir tokie jos pavadinimai, sukurti taip pat šaknies *žem-* pagrindu, kaip Žeminė ir Žemenelė. Žeminė – tai gyvatės kokybinis apibūdinimas, nurodant jos priklausymą žemei, jos žemiškumą. Apibūdinant gyvatę, žodis *žeminė* gali atlikti pažyminio (būdvardžio) funkciją: [*Gyvatių margų būna, ir žeminių būna, ir nežeminių, visokių būna* LKAR 51(1232).

Užkalbėjimuose *žeminė pažeminė* yra vienas iš gyvatės epitetų:

Kvietkinė pakvietkinė,
Auksinė padauksinė,
Sidabrinė pasidabrinė,
Miedinė pamiedinė,
Geležinė pageležinė,
Skrauduolinė paskrauduolinė,
Vaikinga pavaikinga,
Pikta papikta,
Žeminė pažeminė.
LMD I 943(11)

Gyvate vandenine, juodoji, margoji, skruoduola, žemine LTR 4813(65).

Galbūt vengiant ištartį pavojingo gyvūno vardą, tai yra tabu sumetimais, jis galėjo būti kviečiamas pavartojant specifinį jo epitetą. Žodžio *žeminė* kontekstas kaip tik ir liudija, kad į gyvatę galėjo būti kreipiamasi šiuo perifrastiniu vardu. Užkalbėjimuose nuo gyvatės prašoma žeminės pasišalinti, tai yra sugrįžti ten, kur ji buvo, arba atimti savo geluonį ir gražinti nuo jos įkandimo nukentėjusiajam sveikatą:

Žeminė, krūminė, kur buvai, tį ir eik LMD I 943(22).

Mumine žemine,
Atimk savo zjadzų,
Atduok margai karvei (Jonui ar Onai) sveikatų LTR 6258(49); žr. tekstus, turinčius tą patį kreipinį: LTR 6447(212, 214, 1230).

Gyvatei pavadinti užkalbėjimuose vartojama ir vardo Žeminė ma-
lininė forma *Žemenele*:

Žemenele (žemeleli) metelėle (meteleli), kur buvai, tį būk (12 kartų) LMD I 940 (53).

Žodžio *gyvatė* pakaitalas – eufemizmas Žeminė lietuvių mitologinės tradicijos kontekste asocijuojasi su žemės deivės vardu Žemyna. Tikriausiai tai – tas pats žodis. Šiek tiek skiriasi tik jų antrieji sandai: *-inė* ir *-yna*. Žodis *žeminė*, kaip minėta, gali būti traktuojamas kaip pažymins, būdvardis, žymintis objekto tam tikrą kokybę – žemiškumą, priklausymą žemei. Tačiau, kita vertus, žodis *žeminė* gali būti ir daiktavardžiu, pavyzdžiui, *žeminė* kaip būstas žemėje arba žemuogė, braškė (LKŽ 20, p. 345–346). Žemės deivės vardas Žemyna etimologiniu požiūriu gali būti siejamas su žodžiu *žeminė*. Žemyna, kaip ir lietuvių užkalbėjimų būtybė žeminė (gyvatė), – su žeme glaudų ryšį turintis mitinis personažas. Žemė tiek Žemynai, tiek žeminei (gyvatei) yra jų viešpatavimo ir globos sfera. Kyla klausimas, ar žemine ir žemenele pavadinta gyvatė negalėtų būti identifikuojama ar bent siejama su Žemyna kaip deive. Apie Žemynos pavidalą, išorės bruožus nieko nežinoma. Nei tautosakoje, nei istoriniuose šaltiniuose apie tai nieko nekalbama.

Baltų Žemyna ir vardu nepavadinta žemės deivė minima gana vėlyvuose XVI–XVII a. šaltiniuose. Jokūbas Lavinskis liudija (1583) lietuvius turėjus žemės deivę (*tellure dea*) ir aprašo jai skirtas apeigas, kurios

buvo siejamos su žalčio kultu (BRMŠ 2, p. 605, 608). Vėliau jėzuitų metinėse ataskaitose (1588 m.) buvo paminėta Deivė Žemė (*Deae Telluri*) (BRMŠ 2, p. 618, 626). Šiai deivei būdavo aukojama kiaulė (BRMŠ 2, p. 626, 630). Jonas Lasickis (apie 1582 m.) tarp kitų žemaičių dievų pateikia Žemynos (*Zemina*) vardą ir ją pristato kaip žemės deivę (BRMŠ 2, p. 582, 595). Mikalojus Daukša (1595 m.), vardydamas lietuvių garbinamus objektus, užsimena ir apie Žemyną (BRMŠ 2 p. 655). Daugiausia dėmesio Žemės deivei Žemynai yra skyręs Matas Pretorijus. Jo veikale (XVII a. pab.) Žemyna apibūdinama siejant ją su reikšmingiausiomis žmogaus būties situacijomis, šventėmis ir darbais bei jų metu atliekamais ritualais³. Beje, Pretorijus pavadina Žemyną ir tiesiog Žemele (*Zemele*)⁴. Taigi Žemyna ir vardu nepavadinta žemės deivė minima gana vėlyvuose baltų mitologijos šaltiniuose. Tačiau jei priminsime, kad Publijus Kornelijus Tacitas I a. užfiksavo faktą apie Dievų motiną, tai galėtume teigti, kad su žemės deive sietina Dievų motina buvo užregistruota viename ankstyviausių baltų mitologijos rašytinių šaltinių (BRMŠ 1, p. 143, 145). Dievų motina, kaip ir su ja tapatintina Žemės deivė, savo šaknimis turėtų siekti archajiškos matristinės mitologijos, gyvavusios prieš ateinant į rytines Baltijos jūros pakrantes indoeuropiečiams, sluoksni. Tuomet čia gyvavusios vadinamosios Senosios Europos kultūroje dominavo žemės, jos dievybių, visų pirma moteriškų, garbinimas. Šią kultūrą archeologiniu aspektu tyrinėjusi Marija Gimbutienė atskleidė ir esminius tos epochos pasaulėžiūros ypatumus, kurie jos buvo kvalifikuojami kaip turintys ryšį su motinos ir žemės garbinimu⁵.

Deivės motinos, Žemės deivės religija nuo seniausių laikų buvo susijusi su gyvatės kultu. Tokia tendencija – žemės dievybių sąlyčio su chtoniniais gyvūnais – pastebėta archajiškiausiose pasaulio kultūrose. Senovės indų mitologijoje žinomos mitinės būtybės Nagai (*Naga*), pusdieviai su gyvatės ir antropomorfiniais požymiais, kurie turėję gyvatės liemenį ir vieną ar kelias žmogaus galvas. Jie buvo glaudžiai susiję su požeminiu pasauliu. Kaip liudija istorijos šaltiniai, Nagais buvo laikomos istorinės gentys, gyvenusios Šiaurės vakarų Indijoje dar iki arijų atėjimo⁶. Graikų mitologijos archajiškajam chtoniniam periodui, pasižymėjusiam respectu žemei ir Deivei motinai, gyvatė buvo tipiška to graikų chtonizmo

reprezentantė. Chtoninį periodą atspindinčios iki šių dienų Kretos Herakleiono muziejuje saugomos dvi fajansinės statulėlės, vadinamosios Deivės-gyvatės. Viena jų rankose laiko gyvates. Kitos deivės rankas ir liemenį, krūtinę, iki pat galvos yra apsivijusios gyvatės⁷. Deivės-gyvatės ar deivės su gyvatės atributais žinomos ir žilą senovę išsaugojusiose egiptiečių, šumerų-akadų, kinų kultūrose. Pažymėtina, kad gyvatės kultas būdingas toms kultūroms, kurios dar buvo nepatyrusios indoeuropiečių įtakos arba iš viso savo prigimtimi nesisiejo su ta kultūra.

Taigi turint omenyje tai, kad daugelis senųjų kultūrų išgyveno etapą, kuriam buvo būdingas žemės ir chtoniškąją sferą kuruojančių dievybių bei mitinių būtybių, tarp kurių ypatingai išskirta buvo gyvatė, adoravimas, baltų ir jų protėvių seniausioji rekonstruojama religinė sistema galėjo pasižymėti moteriškų dievių dominavimu ir svarbiausios iš jų – žemės deivės ryšiu su gyvačių kultu. Tokiame kontekste iškeltoji prielaida apie lietuvių užkalbėjimuose žemine ir žemenele nominuojamos gyvatės atitikimą deivei Žemynai atrodytų turinti pagrindą. Bent jau lietuvių žemės dievybių artimo santykio su gyvačių kultu galimybė išties kvestionuotina.

Sieti deivę Žemyną su mitine gyvate skatina dar vienas argumentas. Kaip minėta, apie Žemynos, kaip deivės, išorinį pavidalą, atributus nėra užfiksuota jokių žinių nei folklore, nei rašytiniuose šaltiniuose. Tačiau žinoma, kaip atrodė kita to paties pobūdžio dievybė – Žemininkas, Žemynos analogas, vyriškos giminės žemės globėjas ir viešpats. Istorijos šaltiniuose aiškiai paliudytas Žemininko glaudus ryšys su žalčių kultu. Kaip teigia Motiejus Strijkovskis, Žemininkas (*Ziemiennik*) buvo žemės dievas, kurį garbino žalčius laikydami bei pienu juos lakindami (BRMŠ 2, p. 512, 546). Istorikas ne tik deklaravo Žemininko ryšį su žalčių garbinimu, bet ir patį personažą nurodė esant žalčio pavidalo. Anot Strijkovskio, kaip naminiai dievaičiai pagonių auginami žalčiai vadinti Gyvatėmis ir Žemininkais (*Gywojtos* ir *Ziemiennikos*) (BRMŠ 2, p. 525, 558). Taigi, kaip rodo šio autoriaus pateikta informacija, Žemininkas galėjo reikštis zoomorfiniu žalčio pavidalu. Jei Žemynos vyriškosios giminės antrininkas buvo žalčio pavidalo dievybė, tai visiškai natūraliai kyla klausimas, ar ir pati Žemyna negalėtų taip pat reikštis zoomorfiniu roplio pavidalu. Lietuvių užkalbėjimų medžiaga,

būtent nurodytieji kreipiniai į gyvatę kaip į žemę, žeminę, žemeneę, primenantys žemės deivės vardo formas Žemyna, Žemynėlė, Žemelė, teikia pagrindą kelti tokią prielaidą.

- ¹ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Санкт-Петербург, 1967, с 100.
- ² M. Zavjalova, „Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas“, *Tautosakos darbai*, [t.] 9(16), Vilnius, 1998, p. 71–72.
- ³ M. Praetorius, *Deliciae Prussicae oder Prussische Schaubühne*, Berlin, 1871, p. 53–58, 61–65, 67, 94–96, 101–102, 104–105.
- ⁴ W. Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga, 1936, p. 531.
- ⁵ M. Gimbutas, *Godesses and Gods of Old Europe*, London, 1982; M. Gimbutienė, *Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*, Vilnius, 1985.
- ⁶ Мифы народов мира: *Энциклопедия в двух томах*, Гл. ред. С. А. Токарев, т. 2, Москва, 1982, с. 195.
- ⁷ J. A. Sakellarakis, *Herakleion Museum*, Athens, 1999, p. 36–37, 39.

ŠALTINIAI IR JŲ SANTRUMPOS

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, t. 1 – 1996, t. 2 – 2001.
- El MNGĮ – J. Elisonas, „Maldelės nuo gyvatės įkandimo“, *Kraštas*, 8, 1926.
- ElMKR – J. Elisonas, „Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje“, *Mūsų tautosaka*, [t.] 3, Kaunas, 1931.
- LKAR – *Lietuvos liaudies kultūros centro Liaudies kūrybos archyvo rankraščiai*.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20. Vilnius, 1941–2002.
- LMD – *Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos rankraštyne*.
- LTR – *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas*.

Rašant straipsnį, naudotasi Daivos Vaitkevičienės rengiamu „Lietuvių užkalbėjimų“ rinkiniu ir Ritos Balkutės surinkta tautosakos medžiaga, saugoma Lietuvos liaudies kultūros centro Liaudies kūrybos archyve.